

Från skurkaktig barbar till kåt intellektuell

Svensken i polsk litteratur

LEONARD NEUGER

Ia Främlingen

ÅR 1572-1573¹ skrev Jan Dymitr Solikowski att "i Sverige finns det smör men det stinker såsom människorna". Så sent som under *Syndafloden* (kriget 1655-1660) skrev man om svenskarna:

Om strömming med att födas vore trött skulle alla svenskar för länge sen ha dött.

Svensken luktade sill och havsvatten för polackerna, det vill säga han stank. Mikołaj Rej (1505-1569), själv kalvinist, hade inte heller kunnat låta bli att med stolthet understryka att han aldrig varit till havs och inte ens behövde befatta sig med svensken (eller dansken) ty han (Rej) "tänkte inte fånga sill". Jan Chryzostom Pasek (ca 1636-ca 1701) upptäckte under sin resa till Danmark att folk brukade äta äcklig, snarare för hundar än för människor lämplig föda och farliga, djävulsliknande fiskarter (*Raia*). Densamme kallade svenskarna "det svinaktiga folket".

Naturligtvis känner vi här igen en stereotyp, som betraktar grannfolken som smutsiga och äckliga. Men vi har ett intressant polskt bidrag: svenskarna förknippades med ringaktad fisk och åt oacceptabla fiskarter. Skiljelinjerna löpte mellan det ätbara och det oätbara, och mellan väldoftande och havsstinkande. Kort sagt gick gränsen genom Östersjön (som för polacker och på polska är ett hav). Den primära motsättningen var alltså mellan dem som försörjer sig och

¹ I min skildring av svensken i polsk i 1500- och 1600-talslitteratur använder jag mig av Janusz Tazbirs utmärkta studie "Sarmacki stereotyp Szweda" (1998). Alla citerade exempel är hämtade ur Tazbirs bok. Slavica Lundensia 20,2000, s. 111-124

lever på ett anständigt och rätt sätt (vi), och dem som gör det på ett skamligt och oacceptabelt sätt (de). Mellan oss (lantbrukare) och dem (fiskare).

Mikołaj Rej utökade de intryck som svenskarna (i sin frånvaro) gjorde på honom. Han hävdade nämligen att han inte behövde åka till Sverige, eftersom han visste att befolkningen där var föga bildad och till på köpet lumpen och andefattig, och i sitt sedliga barbari nästan lika motbjudande som "moskoviterna". Här har vi den andra bilden: svenskarna var oanständiga, råa och obildade (vilda). Som argument togs oftast det faktum att bönderna, för det första, spelade en viss politisk roll i Sverige medan de i Polen visste sin plats, det vill säga var ofria, och för det andra att svenska kungar var galna och tyranniska (Erik XIV), medan de polska var demokratiskt valda och bundna av (grund)lagar.

Om vi sammanfattar har vi en motbjudande bild av en stinkande fiskare av bondeursprung som är undersåte till en galen tyrann (svensken), mot en väldoftande adelsman som är lantbrukare och inte hotad av sin kung (demokrati) och som härskar över sina vilda och obildade bönder på ett obehindrat sätt (polacken). Sådana bilder förekom under hela 1500- och 1600-talet och förstärktes ytterligare under Vasaättens polska kungar, särskilt den förste, Sigismund III, som ständigt var misstänkt för att försöka införa tyranni i Polen, medan hans svenska hov beskrevs som giriga, skurkaktiga tjuvar som höll på att beröva polackerna all rikedom och dela den mellan svenskar bosatta i Polen. Det värsta var dock, enligt vad man berättade, att en majoritet av svenskarna skickade alla dessa av ovärderliga skatter till Sverige. På det viset blev Polen, som annars skulle ha kunnat vara ett oerhört rikt land, enligt sådant skvaller utblottat svenskarna.

Därtill använde de sig av ett fult språk, svårt att skilja från det tyska, lika fula språket. Och tyskarna hade förstås ett mycket dåligt rykte i Polen. Liksom italienare, ryssar och ungrare. Men de sistnämnda kunde man åtminstone skilja från varandra, medan svenskar och tyskar blandades ihop. Särskilt som de båda grupperna gick klädda på ett konstigt och oacceptabelt sätt. Inte undra på att det hände att svenskar mördades istället för tyskar.

Men hatet gällde inte bara kungarnas närmaste medarbetare och hov. Man måste komma ihåg att även en ganska stor grupp svenska invandrare gick i jesuitprästkolor och -seminarier i Polen under i 1500- och 1600-talet, och det var huvudsakligen dessa grupper som

utsattes för ovannämnda rykten. Men majoriteten av dessa invandrare var faktiskt lutheraner som varit motståndare till den blivande Karl IX. De båda grupperna var i själva verket högutbildade människor. Men hela tiden beskrevs de likväl som stinkande, tjuvaktiga och oanständiga vildar, kort sagt: främlingar.

Svenskarna (och delvis tyskarna) hade också det felet att de var lutheraner och kalvinister. Stereotypen gick inte in på detaljer: lutheran eller kalvinist betydde framför allt hedning, hädare, en ogudaktig person etc. Under reformationen rådde i princip tolerans i landet. Xenofobin, särskilt riktad mot svenskar såsom hädare, kom till Polen först i mitten av 1600-talet (Motreformationen), tillsammans med Karl Gustavs trupper, och förstärktes ytterligare tack vare Karl XILs insatser i början av 1700-talet.

Och då både utvidgades stereotypen och dess funktion ändrades. Den stinkande, vilda, tjuvaktiga och obildade främlingen blev till på köpet hädare. I och med det flyttade han från nidbilder och humoristiska skrönor till postillor och epos. Han började tillhöra en helt annan retorik: med djävulen, elden, de blödande Jesustavlorna och de helvetiska bilderna. Svensken lämnade, i alla fall delvis, sin obehagliga plats som samtalsämne för skvaller, och befästes i predikostilen och i de heroiska berättelserna med helt andra pragmatiska konsekvenser. En främling kan man håna eller protestera mot. En hädare eller barbar måste man förgöra. Kort sagt ingick svenskarna i uttalanden som hade en mycket stor illokutionär styrka (i J. L. Austins bemärkelse), som krävde agerande. På så vis blev främlingen en dödsfiende med en mycket stark eskatologisk underton.

1b Fienden

1655 invaderade svenskarna Polen och kriget pågick till 1660. Omständigheterna är ganska välkända: Karl Gustavs politiska planer sammanföll här med en hel del av de polska magnaternas. Följaktligen sammanföll det svensk-polska kriget med inbördeskrig. Och eftersom de magnater som samarbetade med svenskarna var lutheraner, betraktades så småningom kriget som religiöst (försvaret av den rätta tron), politiskt (försvaret av demokratin) och nationellt (försvaret av fosterlandets självständighet och identitet).

Som vi ser sammanfaller detta med många av de tidigare egenskaper som svenskarna identifierats med. Men den här gången gällde det fiender. Inkräktarna behöll sina tidigare drag men dessa kompletterades med grymhet. Den obildade och smutsige förvandlades således till en grym barbar; den tjuvaktige till en rövare och våldtäktsman, och den hädande till djävulen själv. I memoarer och skrönor men också i folkvisor och berättelser yttrade man sig gärna om svenskarnas oerhörda grymhet och om våldtäkter, profanerade heliga tavlor och nerbrända städer och byar. Om något stod för en allmängiltig stereotyp av en främling och fiende så var det svensken.

"Att göra något på svenskt vis" betydde i ordspråk att agera ohyggligt. "Någon har försvunnit som svensken vid Poltava" betydde att någon har försvunnit för gott (och det med rätta). Mycket länge sjöng man folkvisor där svenskarna symboliserade det onda. Som Janusz Tazbir skriver:

Man ondgjorde sig över svenskarnas grymheter och likaså över profaneringen av kyrkor och kända kultplatser, förbundet med dödande av präster och våldtäkter av nunnor: "Sakrament vanärade, kloster ruinerade I" klagade man i en folkvisa. På ett annat ställe kan man läsa: "Jungfrurna har blivit våldtagna, städerna utmattade, slotten och herrgårdarna helt brandskattade." I överensstämmelse med den värdehierarki som kännetecknade barockepoken följdes de mänskliga förlusterna av materiella förluster: nedbrända byar, slaktade kor, plundring av de adliga skattkammarna och böndernas penningkistor (1501).

Tazbir beskriver det hela ur sitt, det vill säga historikens, perspektiv. Mitt uppdrag är annorlunda: jag vill beskriva hur svensken framställdes i litteraturen från andra hälften av 1600-talet och drygt hundra år framåt. I den folkliga litteraturen vistades han som den onde och grymme (i folkvisor, skrönor och ordspråk). I kyrkan och dess litteratur fanns han i predikostilen och i retoriken som ganska snart fann sin väg till postillor. Och där representerade han allt som var mörkt, ont, hädiskt, ja, djävulen själv. I litteraturen däremot ingick gick han i adelsskrönor, eposliknande historier och hjältemodiga berättelser. Alla hade de sin egen retorik och sina egna genreregler. Naturligtvis fick han där den plats där han passade bäst - fienden. Polackerna däremot fick den motsatta platsen. Det var de som tack vare sina dåd besegrade svensken. Och här var man tvungen att på ett acceptabelt sätt förena alla ingredienser: Ju ondare svensken var, desto godare var polacken. Ju grymmare svensken var, desto vänligare var polacken. Ju fler soldater de svenska anfallen på Polen bestod av desto hjältemodigare var polackernas gärningar. Ibland närmar sig eposet en saga där polackerna måste besegra giganterna. Ibland när-

mar sig eposet de religiösa myterna där polackerna försvarar Gud och Hans världsordning mot hedningarna. Men eposet har sina krav: man kunde förringa fienden bara till en viss gräns, bakom den lurade det groteska: en hop vilda, råa och stinkande hedningar kunde inte vara seriösa motståndare till Gud och inte heller representanter för det onda. Det betyder att svensken hamnade på den lägsta nivån (Fienden), men i de högsta genrer: eposet och predikan. Svensken blev den fulländade fienden: han var lika äcklig, ful och obegriplig som tysken, lika förrädisk som italienaren, lika tjuvaktig som ungraren och lika vild som ryssen. Men han fick alla egenskaper på en gång. Dessutom var bilden av svensken allmängiltig, det vill säga föreställningen genomsyrade alla samhällsskikt.

Och här en liten genusedigression. På grund av att svensken ingick i de höga genrererna där han fick spela en ytterst gemen roll blev bilden av honom könsfixerad: det var definitivt en man. Samtidigt fick man (och det gjorde man) skriva kärleksdikter till vackra och beundransvärda svenskor. Och inget fel konstaterades i deras utseende, lukt, matvanor eller religiositet.

2 Guds straff

Under de följande tvåhundra åren började bilden av svensken att ändras och blekna och han fick starka konkurrenter. Framför allt av ryssarna, men även av österrikarna och tyskarna (preussarna) i samband med att dessa under andra hälften av 1700-talet förberedde och 1795 slutförde ockupationen av det polska territoriet. Av politiska skäl började upplysningens elit se mildare på svenskarna. Romantikerna upptäckte Norden som myt och fantasikälla. En del av de polska romantikerna och nyromantikerna (bl. a. M. Mochnacki, A. Mickiewicz, J. Słowacki, K. Szajnocha) letade efter sina kulturella rötter och till och med förfäder i Norden. Men också i det nordiska landskapet. Mickiewicz (som inte hade läst Tegnér!) skrev:

Fort mognar den oerhört olikartade kaukasiska växtligheten och dör ut, däremot evigt grånar mossorna, grönskar den täta ljungen och rodnar de långsamt växande tallarna i Skandinavien.²

² En omfattande studie av Norden som romantisk myt har genomförts av Maria Janion (1984); Mickiewicz-citatet återfinns på s. 11.

Förresten passade den polska barockbilden av svensken utmärkt den strömning som satsade på det vilda, avvikande, främmande och oliktänkande. Värdeskalen vändes naturligtvis upp och ner och det hela omstrukturerades. Svensken förvandlades till skandinav, skandinav till Norden och Norden till landskapet. Förutom det ovannämnda är det inte undra på att ingen svensk någonsin gestaltades av den polska romantiken.

Romantiken påverkade däremot en av de främsta polska realisterna, Henryk Sienkiewicz (1846-1916), som 1886 publicerade romanen *Syndafloden (Potop)*.³ Den tillhörde hans trilogi av historiska romaner som beskrev de krig polackerna tvingades utkämpa under 1600-talet mot ukrainare, svenskar och turkar. Ett intressant fenomen: 1886, det vill säga efter det misslyckade januariupproret 1863-1864, bestämde sig Sienkiewicz för att skriva om en period i polsk historia som kännetecknades av nederlag, katastrofer och förfall i alla möjliga avseenden, och han medgav att hans syfte var att "förstärka hjärtana". Orsakerna var många och olika. För det första: han kunde mot bakgrund av den katastrofartade perioden visa hur polackerna mognade och skapade sin identitet (som han förstod den). För det andra: han kunde skildra den polska identiteten *in statu nascendi*. För det tredje: han kunde hänvisa till den period som skulle bli (egentligen bland annat tack vare honom själv) den mest representativa för polsk kultur och mentalitet, det vill säga den polska barocken och Motreformationen. Tack vare detta kunde det historietrogna planet flätas samman med en mästertlig stilisering på barocken; äventyr och hjältedåd kunde flätas samman med kärlek och kärleken med religionen. Att bekämpa fienden betydde att erövra kvinnan och få kyrkans välsignelse.

Syndafloden tillhör Sienkiewicz mästerverk. Och romanen intresserar oss eftersom den berättar om kriget 1655-1660 mot Sverige. Men i motsats till de andra delarna i trilogin finns det inga enskilda gestaltningar av inkräktarna (fienderna). Det betyder att det inte finns någon svenskinriktad handling i romanen. Visst, svenskarna agerar på det historiska planet, vi får namn på överbefälhavarna, regementen och vi möter till och med Karl Gustav. Men vi får ingen möjlighet att knyta bekantskap med någon svensk gestalt på äventyrsplanet. Och det betyder i sin tur att vi inte hyser några starka känslor gentemot svenskarna. Det saknas skurkar, barbarer och ful-

³ Svensk översättning av Ellen Wester.

ingar (en gång får vi ett vidunder i det svenska lägret, närmare bestämt en same). Jo, de finns, men inte bland svenskarna utan bland deras polska anhängare. Det enda som är iögonfallande, tack vare de mästerliga beskrivningarna, är svenskarnas antal. Det är verkligen Syndafallet. Man får en känsla av att Polen invaderades av oändligt stora mängder svenska soldater. Mot denna bakgrund har vi individualiserade polska hjältar, och folkmassor som med sin växande patriotism (en stark övertygelse om att stå fast vid den polske kungen, det vill säga vid fosterlandet och religionen) förmår motsätta sig de svenska oändliga härarna, förstärkta av lika oändliga förräddar-trupper.

Sedan 1886 har romanen ivrigt lästs av minst tre generationer polacker. Sienkiewicz blev en av de få författare som lyckades skapa den polska identiteten.⁴ Han hade och har fortfarande mängder av beundrare i Polen, men han hade och har också motståndare som hävdar att den identitet som han har tvingat på polackerna består av sådana såsom självbelåtenhet, ett slags sentimental katolicism, anti-intellektualism och ressentiment.

Men finns svenskarna med i bilden? Både ja och nej. De finns som en episk oerhörd kraft, de finns som bakgrund och som orsak till att polackerna börjar finnas till; som en liknelse av det onda, hemska och starka. Som Guds straff. Syndaflo den. Kan man övervinna dem blir man till en biblisk hjälte. Och det stärker hjärtana.

Sienkiewicz hade många efterföljare och epigoner.⁵ Men det är han som på många sätt sammanfattade allt detta som från 1500-talet hade berättats om svenskarna. Av det materialet byggde han upp en helhet som skulle känneteckna den polska mentaliteten, med ingredienser som nationalism, misstro mot främlingar, katolicism, antiintellektualism och naivitet, allt i pejorativ bemärkelse. Om en stor (en av de största i polsk litteraturhistoria) författare står för sådana myter uppstår nästan med detsamma ett stort problem. Och Sienkiewicz är fortfarande ett stort problem i polsk kulturdebatt. För mitt ämne är det dock av mindre vikt, därför att Sienkiewicz egentligen avslutar, sammanfattar och tillspetsar allt detta som i polsk litteratur hade förknippats med svenskar. Sienkiewicz avslutar också en lång period där

⁴ Bland senare arbeten, se Zadencka 1999

⁵ Bland senare arbeten, se Romanowski 1999.

litteraturen betraktades som ett medel bland andra för att skapa allmängiltiga nationella myter. På den punkten blev den kommande modernismen revisionistisk.

Tilläggas bör att motståndet mot Sienkiewicz (och hans inflytande i Polen) omfattar de viktigaste namnen i polsk kultur, S. Brzozowski, W. Gombrowicz, Cz. Miłosz för att nämna några. Inte heller Sienkiewiczs historiesyn står sig; Adam Kersten i sin monografi om Hieronim Radziejowski (1988) pekar på att:

1. Radziejowski, som blev (också tack vare Sienkiewicz) polsk symbol för förrädaren, betraktades inte som sådan av sina samtida;
2. han hade tillräckliga skäl, både personliga och patriotiska, för att förena sig med den svenske kungen (den regerande kungen var usel);
3. stora mängder av polska adelsmän gick över till den svenska sidan, oberoende av tro;
4. både den polske och den svenske kungen tillhörde samma ätt (Vasa), det vill säga valet av den svenska sidan kunde tolkas som lojalitet mot ätten (istället för mot kungen). Se också Urszula Kowalskas intressanta funderingar om Kersten (1992).

Tilläggas bör vidare att själva proceduren att beskriva Sienkiewicz med ideologiska begrepp har sitt pris. *Syndaflo den* är en roman som använder sig av barockstilisering och genremässigt skiftar mellan epos, saga, skröna och realism. En av de viktigaste hjältarna (inte minst ideologiskt) är herr Zagłoba, som påminner om Shakespeares Falstaff, en rolig figur med starka tendenser att hitta på saker och ting, och hans påhitt är uppenbara för läsaren. Och det är framför allt Zagłoba som använder sig av stereotyper angående svenskarna. Tolkningens betydelse betyder det att en hel del av den påstådda Sienkiewicz-ideologin ligger i denna figur (och inte enbart i de heroiska hjältarna), vilket i sin tur har sin ideologiska betydelse: den polska mentaliteten grundas på en skämtsam, barnlig och även självbelåten hållning, helt oförmögen att bemöta världen. Sådan kritik har riktats även mot Sienkiewicz (och stundom A. Fredro) även i Polen av bland andra S. Brzozowski, Jerzy Stempowski och Witold Gombrowicz.

3 *Atleten*

1927 publicerade Stanisław Ignacy Witkiewicz (Witkacy) sin roman *Farväl till hösten*.⁶ Också här skildras undergång, men Witkacy skriver ingen historisk roman: undergången gäller alla samtida och kan knytas till Spenglers katastrofistiska idéer: kulturen har nått sin

⁶ Se Geroult 1981 (särskilt kapitel VI, "Porzucenie Czystej Formy: Pojemne worki i gargantuiczne dysproporcje. Witkacy i powieść", 355-421). Bland senare arbeten, se Bocheński 1994 (särskilt kapitlet "Pożegnanie jesieni", 82-130).

civilisatoriska höjdpunkt och lider mot sitt slut. Vi har fyra huvudpersoner: Atanazy, en förvirrad intellektuell och ofullbordad artist som genom sexuella utsvävningar och narkotiska excesser försöker släcka sin omätlighet; Zofia, hans oskyldiga och äkta kärlek; Helena, en demonisk kvinna, och Sajetan, en tyrannisk revolutionär. De är alla sammanbundna och alla (jämte en rad andraplansgestalter) försöker de hitta en väg bort från världens och individens undergång. Här har vi de tragiska individualisterna å ena sidan och anhängarna till ett slags revolutionära idéer (Witkacy kallar dem nivellister) å den andra. Atanazy, hans oskyldiga fru och den av honom åtrådade demoniska Helena (vilka som vanligt hos Witkacy är underordnade berättaren som med sin yppiga stil och hänvisningar till hela den samtida filosofin tvingar på dem ett slags övermedvetande) hamnar, efter en av revolutionerna (bonde-socialistisk) i Zakopane. Och där träffar de en svensk, en viss Tvardstrup. Visst är det betecknande att författaren inte kunde skilja mellan ett svenskt och ett danskt namn, likväl representerar Tvardstrup det svenska. Namnet, som ofta hos Witkacy, är intressant: det betecknar som sagt svenskheten, men det har också en betydelse. "*Tvard*" står för 'det hårda' på polska, "*strup*" betyder 'sårskorpa'. Alltså "herr Hårdsårskorpa". Eller, om vi tolkar s:et i mitten av namnet som en internationell genitivform, får vi en annan betydelse: "*trup*" = 'lik'. Alltså "herr Stenlik".

Vad representerar då denne inför världens undergång? Han är skidtränare, mycket kraftig och välbyggd, han är blond och har ett blont skägg. Kort sagt är han stilig på ett sportigt sätt. Tyvärr väcker han entusiasm och beundran hos den demoniska Helena och svartsjuka hos den av Helena besatte Atanazy. Får man vara stilig och sportig inför världens undergång? Får man ersätta individualism med en hög muskler? Inte nog med det: Tvardstrup är (en regel hos Witkacy) helt medveten om de filosofiska, politiska och samhällseliga konsekvenserna av sin hållning. Han säger:⁷

Idrotten kommer att bli en pånyttfödelse för mänskligheten som behöver ett antidot mot kulturens dåliga biverkningar. I idrotten ligger människorasens framtid...

⁷ Texten citeras enligt Witkiewicz 1983, s. 191, i min översättning.

Atanazy hävdar förstås det motsatta:

Tävlingsidrotten kommer inte att pånyttföda någon, utan kommer tvärtom att ytterligare öka fördumningen av dem som inte redan fallit till föga för dancingen, bion och det mekaniska arbetet.

En duell blir oundviklig och Tvardstrup dödas, för att en gång för alla försvinna ur romanen. Nej, det normala och hälsosamma, det hygieniska och naturliga var inget seriöst intellektuellt alternativ för Witkacy.

Angående gestalterna i romanen skriver Bocheński : "Det som bestämmer placeringen i den av Witkacy givna hierarkin är förmågan att uppleva tillvarons hemlighet. Längst nere på varats stege befinner sig personer som genom sitt agerande och uttal visar att de inte märker det problematiska i sin och de andras tillvaro. I *Farväl till hösten* visar framför allt Eric Tvardstrup en sådan hållning, denne muskulöse skidtränare. Lite högre upp i hierarkin befinner sig personer som har upplevt tillvarons metafysiska märklighet men som genom pseudofilosofiska åsikter, religion, kärlek eller makt försöker glömma den upplevelsen. [...] Ännu högre upp i varats hierarki befinner sig personer som medan de söker en intellektuellt berättigad mening i tillvaron 'förfalskar', som Witkacy skriver, tillvarons hemlighet genom sitt missbruk av det erotiska, av narkotika, med sina metafysiska resonemang eller sitt författarskap. [...] Witkacys hierarki har också sin ouppnåeliga topp, en hypotetisk person som skulle kunna uppleva tillvarons på intet sätt maskerade springande punkt, samtidigt fullt medveten om att han upplever det märkliga. I Witkacys romaner finns inte någon sådan gestalt som förkroppsligar detta ideal, därför att enighet med världen (men inte tillvarons enighet, för den är given) är uppnåelig bara stundvis." (s. 110f)

Man kan undra varför det blev så att just en svensk stod för det fysiska i romanen. Witkacy brukade använda sig av litterära klichéer, stilistiska *ready-mades* och stereotyper väl förankrade i samhället, och under 20-talet och därefter associerades ofta Sverige med kroppskultur. Man förespråkade till och med "svensk gymnastik", som de gemensamma övningarna i gymnastiksal har hette på polska. Och denna ideologi (ännu inte politiserad) flyttade från tidningarna till romanen som ett svenskt varumärke.

4 Den kåte intellektuelle

Efter andra världskriget övertogs gymnastiken av makthavarna. Den hette forfarande "svensk" men började snart tjäna politiska och ideologiska syften. Och ingen betraktade längre kroppsideologin seriöst. Snarare tvärtom, man gjorde sitt bästa för att understryka sitt oberoende av kroppen. Inte undra på att de oppositionella under 80-talet stack i ögonen med både rena tankar och svarta tänder, med både friska idéer och slitna ansikten. På sätt och vis triumferade Witkacy: Tvardstrup var verkligen stendöd i Polen. Men svensken fick spela en annan, minst lika kroppslig roll i polska föreställningar, särskilt efter 1968. Han fick nämligen stå för den sexuella revolutionen. Dessutom kunde svensken få en annan viktig roll: att representera de intellektuella i Väst. Visst var det en outhärdlig blandning, men desto starkare lockade den med sitt groteskeri. Den intellektuelle betraktades som ett västerländsk ideal med sina liberala åsikter och vänliga hållning gentemot polacker. Han blev ett slags skärm på vilken den polska intelligentian projicerade sina drömmar.

1993 publicerade Jerzy Pilch (f. 1962) sin roman *Listan över äktenskapsbryterskorna. En reseprosa*. Handlingen utspelar sig i Kraków under mitten av 80-talet, det vill säga under krigstillståndets gråa år. Huvudpersonen Gustav, en polsk forskare av lutheransk trosbekännelse, får till uppdrag att ta hand om en svensk intellektuell som kommer för att besöka Kraków. Gustav är medveten om att han ges tillfälle att möta förkroppsligandet av sina drömmar om den västerländska världen. Vad gör han? Jo, han svarar på alla de frågor som han tror att den svenske intellektuelle har. För det första tar han svensken runt Kraków eftersom drömmen viskar att den intellektuelle är ytterst nyfiken på det polska motståndet, och dessutom tror han sig ana att han på det viset kan skapa sin identitet, den polska identiteten, inför svenskens ögon. Men de enda ställen han verkligen känner till i Kraków är krogar, restauranger och kaféer där han, i sin ensamhet, brukade suppa. Så går de båda från krog till krog och dricker en intellektuell dryck, nämligen konjak, om än albansk. Han försöker så gott han kan att visa gästen runt, även till de martyrlatser där kommunisterna begått brott, men han har svårt att hitta dem. På det planet visar sig svensken vara en förvrängd spegel för sin polske motsvarighet.

Det andra Gustav utgår från är att den svenske intellektuelle måste ha enorma sexuella behov som värden måste tillfredställa. Därför är han ute efter äktenskapsbryterskor (som lutheran, besatt av predikostilen, kan han inte låta bli att kalla dem syndare) som han försöker välja enligt sin gamla anteckningsbok. Dessa "listor" består av alla Gustavs misslyckade äventyr och gäller hans lika misslyckade väninnor.

Finns det överhuvudtaget någon svensk i romanen? Han är hela tiden närvarande, men han existerar inte. Gustav, en modern skälm, talar nästan oavbrutet. Han talar till svensken men är absolut ointresserad av honom. Han är både självbelåten och självupptagen.

Gustav är ett polskt nidporträtt. Och än en gång visar det sig att en polack behöver en utländsk skärm att spegla sig i för att få sin identitet eller för att visa (eventuellt inse) sin bristande identitet. Svensken i romanen visar sig vara varken kåt eller intresserad av det polska. Och han är lika misslyckad som Gustav. Den polska identiteten visar sig vara ett påhitt som har förmågan att skapa ytterligare påhitt, i det här fallet den svenske intellektuelle.

Sammanfattningsvis kan man säga att svensken i den polska litteraturen har spelat en viktig roll som katalysator för den polska identiteten. Man byggde denna identitet bland annat tack vare stereotypa bilder av svensken, men under tidens lopp ändrades hans ställning från den fullbordade Främlingen till Ärkefienden, medan polacken ändrade sin identitet från Den Inhemske till Försvaren. Och det pågick så länge den polska identiteten inte ifrågasattes. Witkacy visade en situation då alla rådande identitetsfaktorer rasade samman (katastrofismen) och man förgäves försökte hitta på en ny identitet, däribland en kroppslig ideologi med svensken i spetsen. Pilch dekonstruerar den redan bristande polska identiteten, också han med svensken i spetsen. Cirkeln har slutits. Man hittar på och sedan dekonstruerar man sitt påhitt.

Men det är ännu inte slut.

1995 publicerade Zbigniew Kruszyński *Schwedenkräuter*, en flerfaldigt prisad roman. Och här går man för första gången i polsk litteratur ut ur de polska onda cirklarna.

JAG HETER,

Ja ni kan ändå inte uttala det. Förresten har jag ätit upp mitt pass, det smakade byråkrat.⁸

Så börjar romanen. Vi vet inte vad huvudpersonen heter, inte heller vilken nationalitet eller identitet han har. En man utan identitet. En flykting. Förmodligen i Sverige. Man kan säga att *Schwedenkräuter* på sätt och vis är rena motsatsen till Pilchs roman. Där hade vi en man med en tom identitet som blottade denna genom att möta den uppduktade svensken. Här har vi en man utan identitet som hamnar i det främmande (Sverige? Ja, för dem som känner Sverige är det Sverige, men för flertalet polska läsare förblir landet oskarpt) och försöker skapa sig själv. Där hade vi språket och endast språket som härskade över allt. Här har vi ett språk som är ytterst misstänkt. Det gamla språket med sina klichéer destrueras (författaren älskar de-lexikaliseringar, som han bemästrar). Det nya språket är klumpigt och primitivt och har egentligen ingenting att säga. Det enda som återstår är att med största möjliga försiktighet känna på språket, förvrida dess totalitära och stereotypiserande tendenser och försöka rädda det som är mest närliggande: det sensuella, det betraktade, det språklösa. Och han är en intellektuell. Han är beläst och han vet mycket, väldigt mycket, men föredrar att gå från det lästa till det erfarna. En utmärkt studie av en identitetslös ironisk tillvaro. En polsklös historia om ett svensklöst Sverige, en historia med alla sina stereotypa självupplösande bilder.⁹

STOCKHOLM

⁸ Svensk översättning av Anders Bodegård; de inledande fragmenten av romanen publicerades i *Bonniers litterära magasin* under titeln "Asyl".

⁹ Man kan undra varifrån romanens titel kom - ett av de få tecknen på att den utspelar sig i Sverige, och varför den är på tyska. I början av 90-talet etablerade sig en österrikisk firma på den polska marknaden med en örtblandning med namnet "Schwedenkräuter" (numera gäller det även kosmetika). De svenska örterna var en enorm succé och betraktades av många polacker som ett panaceum mot alla möjliga sjukdomar. Som polack bosatt i Sverige blev jag många gånger ombedd att köpa originalet; men det visade det sig att ingen i Sverige visste ett dugg om blandningen. Ironiskt nog förblev den svenska kanske största succén i Polen helt okänd i Sverige, och dessvärre var den helt och hållet påhittad.

Referenser

- Bocheński, T.: *Powieści Witkacego: Sztuka i mistyfikacja*. Łódź 1994.
- Janion, M.: Estetyka Średniowiecznej Północy. Eadem: *Czas formy otwartej. Tematy i media romantyczne*, Warszawa 1984, 7-81.
- Geroult, D. C.: *Stanisław Ignacy Witkiewicz jako pisarz*. Warszawa 1981.
- Kersten, A. : *Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji*. Warszawa 1988.
- Kowalska, U.: Najgorsza ze wszystkich , twarz zdrady'. *Kultura-polska. Tradycja jako uniwersum kodów aksjologicznych*, red. E. Kosowska. Katowice 1992.
- Kruszyński, Z.: *Szwedenkräuter*. Kraków 1995.
- Pilch, J.: *Spis cudzołóżnic. Powieść podróżna*. London 1993.
- Romanowski, A.: Im Umkreis romantischer Stereotypen. Über das Drama *Przeor Paulinów* von Elżbieta Bośniacka. Varpio & Zadencka 1999, 234-250.
- Sienkiewicz, H.: *Syndafloden. Historisk roman från svensk-polska kriget 1655-1657*, övers, av Ellen Weer [Ellen Wester]. Stockholm 1901.
- Tazbirs, J. : Sarmacki stereotyp Szweda. Idem: *W pogoni za Europą*. Warszawa 1998, 141-156.
- Varpio, Y. & Zadencka, M., red.: *Literatur und nationale Identität, 2. Themen des literarischen Nationalismus und der nationalen Literatur im Ostseeraum*, red. Yrjö Varpio & Maria Zadencka. Tampere 1999.
- Witkiewicz, S. I.: *Pożegnanie jesieni. Powieść*. Warszawa 1983 [1927].
- Zadencka, M. : Geschichte und Aventure. Die weltanschaulichen Konsequenzen der Genregestaltung in den polnischen historischen Romanen des 19. Jahrhunderts. Varpio & Zadencka 1999, 49-70.